

БЕЛАРУСКИ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ
Кафедра гісторыі беларускай мовы

Г. К. Ціванова, Э. А. Ялоўская

Гстарычная марфалогія БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ў табліцах і схемах

МІНСК
2004

УДК 883.207-55-02(075.8)

ББК 81.2Бел-03-2-923

Ц57

Рэкамендавана Вучоным саветам філалагічнага факультэта
20 лістапада 2003 г., пратакол № 2

Рэцэнзенты:

старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуб Коласа НАН Беларусі
кандыдат філалагічных навук *І.І. Крамко*;
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя Максіма Танка
кандыдат філалагічных навук *С.І. Фацеева*

Ціванова Г.К.

Ц57 Гістарычная марфалогія беларускай мовы ў табліцах і схемах: вучэб.-метадыч. дапам. для студэнтаў філал. спец. / Г.К. Ціванова, Э.А. Ялоўская. – Мн.: БДУ, 2004. – 57 с.

Дапаможнік прапануецца для арганізацыі аўдыторнай працы і самастойным засваенні раздзела гістарычнай марфалогіі курса гістарычнай граматыкі беларускай мовы. Адрасавана студэнтам філалагічных спецыяльнасцей БДУ.

ПРАДМОВА

Гістарычная граматыка – асноватворны курс у лінгвістычнай падрыхтоўцы філолага. Без свядомага авалодання ёю немагчыма грунтоўнае засваенне літаратурнай мовы і дыялекталогіі.

Практыка выкладання гістарычнай граматыкі ў Белдзяржуніверсітэце паказала цяжкасці ў працэсе авалодання студэнтамі асноўнымі палажэннямі курса з-за вялікай колькасці разнастайнага фактычнага матэрыялу. З гэтай спрашчэння гэтай задачы і зроблена спроба падаць фактычны матэрыял у максімальна сціслым выглядзе.

Даныя табліцы не толькі фіксуюць класічную сістэму словазмянення той або іншай часціны мовы ў пэўны гістарычны перыяд, але і паказваюць яе дынаміку праз супастаўленне суадносных табліц або, выдзяляючы колерам роднасныя паводле паходжання канчаткі, у межах адной табліцы. Прыведзеныя пры табліцах каментарыі павінны дапамагчы зразумець асноўныя заканамернасці фарміравання той або іншай парадыгмы, сістэматызаваць графіка-арфаграфічныя варыянты.

“Гістарычная марфалогія беларускай мовы ў табліцах і схемах” – першая спроба вучэбнага дапаможніка такога тыпу па гістарычнай граматыцы беларускай мовы. Адрасавана студэнтам, выкладчыкам і ўсім тым, хто цікавіцца гісторыяй беларускай мовы і пісьменства.

Аўтары з вялікай удзячнасцю прымуць заўвагі і парады.

ЗМЕСТ

НАЗОЎНІК	7
I. Старажытныя тыпы скланення назоўнікаў.....	7
II. Алгарытм вызначэння старажытнага тыпу скланення.	8
III. Узоры старажытнага скланення назоўніка.....	9
IV. Узор старажытнага скланення рознаскланяльных назоўнікаў.....	11
V. Узор старажытнага скланення назоўнікаў з асновай на заднеязычны.....	12
VI. Узаемадзеянне цвёрдай і мяккай разнавіднасцей скланення назоўнікаў	13
VII. Эвалюцыя скланення назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку.....	14
VIII. Эвалюцыя сістэмы скланення назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку.....	15
IX. Гісторыя канчаткаў роднага склону множнага ліку	15
X. Размеркаванне назоўнікаў па сучасных тыпах скланення.....	16
ЗАЙМЕННІК	17
I. Разрады займеннікаў паводле лексічнага значэння:	17
II. Скланенне асабовых і зваротнага займеннікаў.	0
III. Утварэнне ўказальна-асабовага (3-й асобы) займенніка.	19
IV. Скланенне неасабовых займеннікаў цвёрдай і мяккай разнавіднасці.	20
V. Скланенне займеннікаў з асновай на заднеязычны.....	21
VI. Скланенне займенніка вьсь (всья, вьсе).....	22
ПРЫМЕТНІК.....	23
I. Лексіка-граматычная характарыстыка прыметнікаў:.....	23
II. Сінтаксічныя функцыі кароткіх і поўных форм якасна-адносных прыметнікаў	24
III. Скланенне поўных прыметнікаў цвёрдай і мяккай разнавіднасці.	25
IV. Скланенне кароткіх прыметнікаў цвёрдай разнавіднасці.....	26
V. Скланенне кароткіх прыметнікаў мяккай разнавіднасці.	27
ЛІЧЭБНІК	28
I. Класіфікацыя паводле значэння	28
II. Класіфікацыя паводле будовы	28
III. Словазмяненне невытворных назваў цэлых лікаў	29

IV. Утварэнне і скланенне складаных назваў лікаў	31
V. Старабеларускія назвы лікаў вышэйшых разрадаў	33
VI. Старажытнае абазначэнне дробавых лікаў	33
VII. Зборныя лічэбнікі	34
ДЗЕЯСЛОЎ	35
I. Сістэма дзеяслоўных форм агульнаўсходнеславянскай мовы.	35
II. Сістэма форм часу дзеясловаў.	35
III. Утваральныя асновы дзеяслова	36
IV. Абвесны лад.	36
V. Умоўны лад	45
VI. Загадны лад.	46
ДЗЕЕПРЫМЕТНІК.	47
I. Граматычная характарыстыка дзеепрыметнікаў	47
II. Узор скланення кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану.	48
III. Узор скланення поўных дзеепрыметнікаў незалежнага стану.	50
IV. Узор скланення кароткіх дзеепрыметнікаў залежнага стану.	52
V. Узор скланення поўных дзеепрыметнікаў залежнага стану.	54
ПРЫСЛОЎЕ	56
I. Утварэнне некаторых першасных прыслоўяў	56
II. Утварэнне другасных прыслоўяў (адвербіялізацыя)	57

НАЗОЎНІК

I. Старажытныя тыпы скланення назоўнікаў.

У агульнаславянскай мове назоўнікі размяркоўваліся па тыпах скланення адпаведна апошняму гуку індаеўрапейскай асновы. У працэсе гістарычнага развіцця старажытная аснова скарацілася на карысць канчатка: *voda > вод-а, *zemja > земл-я, *stolōs > столъ, *sūnūs > сынъ і г.д. Называем агульнаўсходнеславянскія тыпы скланення адпаведна апошнім гукам індаеўрапейскай асновы:

1. ***-ā(-jā):** назоўнікі жаночага роду *вода, стена; дорога, мука, соха; петля, межа, сбруя*;
назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначалі асобу: *возница, староста, судья*.
2. ***-ō(-jō):** назоўнікі мужчынскага роду *столъ, отць, соймъ, вепрь*;
назоўнікі ніякага роду *именъе, море, ведро, окно*.
3. ***-ū:** назоўнікі мужчынскага роду з двухскаладвай асновай на цвёрды зычны: *сынъ, домъ, волю, върхъ, полъ* 'палова', *медъ*.
4. ***-ī:** назоўнікі жаночага роду на спрадвечнамяккі: *грязь, печь, печаль, рысь*;
назоўнікі мужчынскага роду на памякчоны зычны: *зверъ, медведъ, угль, огнь*.
5. ***на зычны:** -- назоўнікі мужчынскага роду з суфіксам ***-en:** *коры, ремы, ячмы, дънь*;
Заўвага: Для назоўніка *дънь* немагчыма рэканструяваць форму назоўнага склону адзіночнага ліку.
 - назоўнікі жаночага роду з суфіксам ***-er:** *дъчи, мати*;
 - назоўнікі ніякага роду з суфіксам ***-men:** *племя, бърмя, имя*;
 - назоўнікі ніякага роду з суфіксам ***-es:** *небо, чудо, тело*;
 - назоўнікі ніякага роду з суфіксам ***-ent**, якія абазначаюць маладых істот: *ягня, зверя, бобря*;
6. ***-ū (-ъв):** назоўнікі жаночага роду: *золы, неплоды, любы, буку, църкы*.
7. **рознаскланяльныя** назоўнікі (у адзіночным ліку скланяліся як назоўнікі тыпу скланення на ***-ō(-jō)**, а ў множным – як назоўнікі з асновай **на зычны**) -- назоўнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў -ан-ин-(-ян-ин), -тель, -аръ: *селянинъ, полочанинъ, сеятель, пахаръ, знахаръ*. Назоўнік *люди* меў толькі форму множнага ліку і змяняўся па тыпу скланення асноў на ***-ī**.

II. Алгарытм вызначэння старажытнага тыпу скланення.

1. Вызначыць, ці ёсць пры скланенні назоўніка ва ўскосных склонах устаўка? Калі ёсць устаўка:
 - n** **-en-*, **-er-*, **-men-*, **-es-*, **-ent-* => тып скланення на зычны (*коры – корене, мати – матери, им# -- имене, чудо – чудесе, ягня – ягняте*);
 - n** **-ъv-* => тып скланення на **-û* (*любѣ – любовь, крѣ – кровь*).
2. Для ўсіх астатніх назоўнікаў -- вызначыць род:
 - n** жаночы род: Вызначыць усходнеславянскі канчатак:
 - калі канчатак -- *-а/-я* (*стѣна, петля*) => тып скланення **-ā/*-jā*;
 - калі канчатак -- *-ь* (*грязь, рысь*) => тып скланення **-ĭ*;
 - n** ніякі род: калі канчатак *-о* ці *-е* (*окно, плече*) => тып скланення **-ǫ/*-jǫ*;
 - n** мужчынскі род:
 - калі канчатак *-ъ* -- а) (*столь, стогъ*) => тып скланення **-ǫ*;
 - б) (*сынъ, волъ, домъ, медъ, полъ, верхъ і да т.п.*) => тып скланення **-ĭ*;
 - калі канчатак *-ь* -- а) аснова на спрадвечнамяккі (*ко^нь, оть^ць*) => тып скланення **-jǫ*;
 - б) аснова на другаснапамякчоны (*зверь, уг^дль*) => тып скланення **-ĭ*.

III. Узоры старажытнага скланення назоўніка.

Склон	Аснова на						
	-õ/-jõ			*-ŭ		*-ĭ	
Адзіночны лік							
Н.	соймъ	мужъ	окно	море	воль	угль	рысь
Р.	сойма	мужа	окна	моря	волу	угли	рыси
Д.	сойму	мужу	окну	морю	волови	угли	рыси
В.	соймъ	мужь(-я)	окно	море	воль	угль	рысь
Т.	соймъмъ	мужъмъ	окнъмъ	моръмъ	вольмъ	угльмъ	рысию(-ью)
М.	соймн	мужи	окнн	мори	волу	угли	рыси
Кл.	сойме!	мужу!	окно!	море!	волу!	угли!	рыси!
Множны лік							
Н.	сойми	мужи	окна	моря	волове	угли(-ье)	рыси
Р.	соймъ	мужъ	окнъ	моръ	воловъ	углии(-ьи)	рысии(-ьи)
Д.	соймомъ	мужемъ	окномъ	моремъ	вольмъ	угльмъ	рысьмъ
В.	соймы	мужн	окна	моря	волы	угли	рыси
Т.	соймы	мужи	окны	мори	вольми	угльми	рысьми
М.	соймнхъ	мужихъ	окннхъ	морихъ	вольхъ	угльхъ	рысьхъ
Парны лік							
Н.-В.- Кл.	сойма	мужа	окнн	мори	волы	угли	рыси
Р.-М.	сойму	мужу	окну	морю	волоу	углию(-ью)	рысию(-ью)
Д.-Т.	соймома	мужема	окнома	морема	вольма	угльма	рысьма

Склон	Аснова на							
	-ā/-jā		*-ū	зычны				
	Адзіночны лік							
Н.	вода	петля	любѣ	мати	коры	небо	им#	ягня
Р.	воды	петлѣ	любѣве	матере	корене	небесе	имене	ягняте
Д.	водѣ	петли	любѣви	матери	корени	небеси	имени	ягняти
В.	воду	петлю	любѣвъ	матерь	корень	небо	им#	ягня
Т.	водою	петлею	любѣвию(-ью)	материю	кореньмъ	небесъмъ	именьмъ	ягнятьмъ
М.	водѣ	петли	любѣве	матери	корене	небесе	имене	ягняте
Кл.	водо!	петле!						
Множны лік								
Н.	воды	петлѣ	любѣви	матери	корене	небеса	имене	ягнята
Р.	водѣ	петль	любѣвъ	матерь	корень	небесѣ	именѣ	ягнятѣ
Д.	водамъ	петлямъ	любѣвъмъ	матеръмъ	кореньмъ	небесъмъ	именьмъ	ягнятьмъ
В.	воды	петлѣ	любѣви	матери	корени	небеса	имена	ягнята
Т.	водами	петлями	любѣвъми	матерьми	кореньми	небесы	имены	ягняты
М.	водахъ	петляхъ	любѣвъхъ	матерѣхъ	кореньхъ	небесѣхъ	именѣхъ	ягнятѣхъ
Парны лік								
Н.-В.-Кл.	водѣ	петли	любѣви	матери	корени	небеси	имени	ягняти
Р.-М.	воду	петлю	любѣву	матерью(-ию)	корену	небесу	имену	ягняту
Д.-Т.	водама	петляма	любѣвъма	матерѣма	кореньма	небесѣма	именѣма	ягнятьма

Пры аналізе граматычных форм са старажытных тэкстаў неабходна ўлічваць магчымыя арфаграфічныя варыянты, выкліканыя дэназалізацыяй насаваў, стратай рэдукаваных, змяненнем [h], зацвярдзеннем зычных, аканнем.

IV. Узор старажытнага скланення рознаскланяльных назоўнікаў

Склон	Паводле тыпу скланення				
	-ǫ/-jǫ				
	Адзіночны лік				
Н.	селянинъ	бояринъ	сеятель	пахарь	
Р.	селянина	боярина	сеятеля	пахаря	
Д.	селянину	боярину	сеятелю	пахарю	
В.	селянина	боярина	сеятеля	пахаря	
Т.	селянинъмь	бояринъмь	сеятельмь	пахарьмь	
М.	селянинѣ	бояринѣ	сеятели	пахари	
Кл.	селянине!	боярине!	сеятелю!	пахарю!	
Парны лік					
Н.-В.- Кл.	селянина	боярина	сеятеля	пахаря	
Р.-М.	селянину	боярину	сеятелю	пахарю	
Д.-Т.	селянинома	бояринома	сеятелема	пахарема	
Паводле тыпу скланення					
на зычны					*-ĩ
Множны лік					
Н.	селяне	бояре	сеятеле	пахаре	люди(-ье)
Р.	селянъ	бояръ	сеятель	пахарь	людии(-ьи)
Д.	селяномъ	бояромъ	сеятелемь	пахаремь	людьмь
В.	селяны	бояры	сеятелѣ	пахарѣ	люди
Т.	селяны	бояры	сеятели	пахари	людьми
М.	селянѣхъ	боярѣхъ	сеятельхъ	пахарьхъ	людьхъ

V. Узор старажытнага скланення назоўнікаў з асновай на заднеязычны

Склон	Аснова на						
	*-ā			*-ǫ			*-ǔ
	Адзіночны лік						
Н.	нога	галька	муха	богъ	работникъ	послухъ	вѣрхъ
Р.	ногы	галькы	мухы	бога	работника	послуха	вѣрху
Д.	нозѣ	гальцѣ	мучѣ	богу	работнику	послуху	вѣрхови
В.	ногу	гальку	муху	богъ	работникъ(-а)	послухъ(-а)	вѣрхъ
Т.	ногою	галькою	мухою	богѣмъ	работникѣмъ	послухѣмъ	вѣрхѣмъ
М.	нозѣ	гальцѣ	мучѣ	бозѣ	работницѣ	послuchѣ	вѣрху
Кл.	ного!	галько!	мухо!	боже!	работниче!	послуше!	вѣрху!
Множны лік							
Н.	ногы	галькы	мухы	рози	работницы	послуси	вѣрхове
Р.	ногъ	галькъ	мухъ	рогъ	работникъ	послухъ	вѣрховъ
Д.	ногамъ	галькамъ	мухамъ	рогомъ	работникомъ	послухомъ	вѣрхѣмъ
В.	ногы	галькы	мухы	рогы	работники	послухы	вѣрхы
Т.	ногами	галькамі	мухамі	рогы	работники	послухы	вѣрхѣмі
М.	ногахъ	галькахъ	мухахъ	розѣхъ	работницѣхъ	послuchѣхъ	вѣрхѣхъ
Парны лік							
Н.-В.-Кл	нозѣ	гальцѣ	мучѣ	рога	человѣка	послуха	вѣрхы
Р.-М.	ногу	гальку	муху	рогу	человѣку	послуху	вѣрхову
Д.-Т.	ногама	галькама	мухама	рогома	человѣкома	послухома	вѣрхѣма

Курсівам пазначаны палаталізаваныя зычныя.

VI. Узаемадзеянне цвёрдай і мяккай разнавіднасцей скланення назоўнікаў

Склон	*-ā/*-jā	Сучаснае скланенне
	Адзіночны лік	
Н.	вода, зямла	вада, зямля
Р.	воды, земл <i>h</i>	вады, зямлі
Д, М.	вод <i>h</i> , земли	вадзе, зямлі
Кл.	водо! земл <i>h</i> !	
Множны лік		
Н.	воды, земл <i>h</i>	воды, зямлі

Склон	*-ō/*-jō		Сучаснае скланенне	
	м. р.	н. р.	м. р.	н. р.
	Адзіночны лік			
Н.	столь, конь	село, поле	стол, конь	сяло, поле
Т.	стольмь, коньмь	сельмь, польмь	сталом, канём	сялом, полем
М.	стол <i>h</i> , кони	сел <i>h</i> , поли	стале, кани	сяле, полі
Кл.	столе! коню!		коню!	
Множны лік				
Д.	столомь, конемь	селомь, полимь	сталам, коням	сёлам, палям
М.	стол <i>h</i> хь, конихь	сел <i>h</i> хь, полихь	сталах, конях	сёлах, палях

Тлустым шрыфтам пазначаны канчаткі, якія спрадвечна належалі да цвёрдай разнавіднасці асноў; *курсівам* – да мяккай.

Сучасныя формы множнага ліку ўтварыліся па аналогіі са скланеннем асноў на *-ā/*-jā.

VII. Эвалюцыя скланення назойнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку.

Склон	Аснова на							
	*-ǫ	*-ǫ̃	*-jǫ	*-ĩ	Сучаснае скланенне			
Н.	гоноръ городъ	воль сынъ	край	тъсть	гонарÆ горадÆ	волÆ сынÆ	край	цесць
Р.	гонора города	волу сыну	краА	тъсти	гонару(абстр.) горада(канкр.)	вала(адуш.) сына(адуш.)	края(канкр.)	цесця(адуш.)
Д.	гонору городу	волови сынови	краю	тъсти	гонару гораду	валу сыну	краю	цесцю
В.	гоноръ городъ	воль(-а) сынъ(-а)	край	тъсть(-я)	гонарÆ горадÆ	вала сына	край	цесця
Т.	гоноръмь городъмь	вольмь сынъмь	краъмь*	тъстьмь	гонарам горадам	валом сынам	краем	цесцем
М.	гонорh городh	волу сыну	краи	тъсти	гонары(зацв.) горадзе(цв.)	вале(цв.) сыну(асаб.)	краі(мяк.)	цесцю(асаб.)

*Краъмь: [крајъмь] > [крайем].

Тлустым шрыфтам пазначаны канчаткі, якія спрадвечна належалі да тыпу скланення на *-ǫ/*-jǫ, *курсівам* – на *-ǫ̃, **тлустым** *курсівам* – на *-ĩ.

VIII. Эвалюцыя сістэмы скланення назойнікаў жаночага роду адзіночнага ліку

Склон	Аснова на		Сучаснае скланенне
	-ā/-jā	*-ū	
Н.	вода, земля	мъркы	вада, зямля, морква
Р.	воды, земл $\hbar$	мъркъве	вады, зямлі, морквы
Д.	вод $\hbar$, земли	мъркъви	вадзе, зямлі, моркве
В.	воду, землю	мъркъвѣ	ваду, зямлю, моркву
Т.	водою, землею	мъркъвию(-ью)	вадой, зямлёй, морквай
М.	вод $\hbar$, земли	мъркъве	вадзе, зямлі, моркве

Тлустым шрыфтам пазначаны канчаткі, якія спрадвечна належалі да тыпу скланення на *-ā, *курсівам* – на *-jā, **тлустым курсівам** – на *-ū.

IX. Гісторыя канчаткаў Р. склону множнага ліку

Аснова на		Сучаснае скланенне
-ā/-jā	водѣ, вишнѣ	водѐ, вішаньѐ/вішняў
-ǫ/-jǫ	столѣ, конѣ селѣ, полѣ	сталоў, коней сёлѐ, палёў
*-ū	сыновѣ, воловѣ	сыноў, валоў
*-ī	гости $\hbar$ (-ьи), кости $\hbar$ (-ьи)	гасцей, касцей

Тлустым шрыфтам пазначаны канчаткі, якія спрадвечна належалі да тыпу скланення на *-ū, *курсівам* – на *-ī, **тлустым курсівам** – на *-ā/*-jā, *-ǫ/*-jǫ.

X. Розмеркаванне назоўнікаў па сучасных тыпах скланення.

Старажытны тып скланення	Сучасны тып скланення
на *-ā/*-jā : вода, земла на *-ū : мъркы, църкы	I скланенне: назоўнікі ж. р. (<i>вада, зямля, морква, царква...</i>)
на *-ǫ/*-jǫ : городъ, кнѣзь на *-ŭ : сынъ, волъ на *-ĭ : тьсть, голубъ на *-n (зычны) : камы, ремы, ячмы рознаскланяльныя : лѣкаръ, знахаръ, водитель, приятель	II скланенне: назоўнікі м.р. (<i>горад, князь, сын, вол, цесць, камень, прѣцель...</i>)
на *-ǫ/*-jǫ : поле, село на *-es (зычны) : слово, коло на *-men (зычны) : сѣмя, темя	назоўнікі н. р. (<i>поле, село...</i>)
на *-ĭ : кость, печь на *-ū : кры, любы	III скланенне: назоўнікі ж. р. (<i>косць, печ, кроў, любоў...</i>)
на *-ā/*-jā : воевода, судья рознаскланяльныя : христіанинъ, селянинъ на *-ent (зычны) : дитя, курия, ося на *-men (зычны) : имя, племя, стремя на *-es (зычны) : око, ухо, небо на *-er (зычны) : мати	Рознаскланяльныя: назоўнікі м. р.: <i>ваявода, суддзя</i> <i>хрысціянін, селянін</i> назоўнікі н. р.: <i>дзіця, кураня</i> <i>імя, племя, стрэмя</i> <i>око, ухо, небо</i> назоўнік ж. р.: <i>маці</i>

ЗАЙМЕННІК

I. Разрады займеннікаў паводле лексічнага значэння:

	Разрад	Старажытныя прыклады	Сучасныя адпаведнікі
Асабовыя	1 асоба	я, азъ, Азъ, мы	я, мы
	2 асоба	ты, вы	ты, вы
Неасабовыя	зваротны	себе	сябе
	указальна-асабовыя (3 асобы)	и (ji), d, А	ён, яно, яна
	указальныя	тъ (то, та) сь (се, ся) овъ (ово, ова) онъ (оно, Ина)	той (тое, тая) гэты (гэтае, гэтая)
	азначальныя	вьсь (вьсе, вься) такъ (такое, такая) инъ (ино, ина)...	увесь (усё, уся) такі (такое, такая) іншы (іншае, іншая)
	прыналежныя	мои (мое. моя) твои (твое, твоя) свои (свое, своя) вашъ (ваше, ваша)...	мой (маё, мая) твой (тваё, твая) свой (сваё, свая) ваш (ваша, ваша)
	пытальна-адносныя	къто, чъто чьи (чье, чья) которъ (которо, котора)	хто, што чый (чыё, чыя) каторы (каторае, каторая)
	няпэўныя	нѣкъто, нѣчъто нѣчьи (нѣчье, нѣчья) ледахто, ледашто	нехта, нешта нечы (нечые, нечыя) хто-небудзь, абы-што
	адмоўныя	никъто, ничъто ничьи (ничье, ничья) жаденъ (жадно, жадна)	ніхто, нішто нічый (нічые, нічыя) ніякі

У табліцу ўключаны старабеларускія паланізмы *ледахто*, *ледашто*, *жаденъ*.

II. Скланенне асабовых і зваротнага займеннікаў.

Склон	Асабовыя		Зваротны
	Адзіночны лік		
Н.	я, азъ	ты	--
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мънн, ми	тобн, ти	собн, си
В.	мене, м#	тебе, т#	себе, с#
Т.	мъною	тобою	собою
М.	мънн	тобн	собн
Множны лік			
Н.	мы	вы	
Р.	насъ	васъ	
Д.	намъ, ны	вамъ, вы	
В.	насъ, ны	васъ, вы	
Т.	нами	вами	
М.	насъ	васъ	
Парны лік			
Н.	вн	ва	
В.	на	ва	
Р.-М.	наю	ваю	
Д.-Т.	нама	вама	

Курсівам пазначаны граматычныя формы, якія, зведаўшы пэўныя фанетычныя змены, існуюць у сучаснай мове.

III. Утварэнне ўказальна-асабовага (3-й асобы) займенніка.

Склон	Адзіночны лік					
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	и	д	а	онъ	о́но	о́на
Р.	d _{го}		d _h	Иного		Инѣ
Д.	d _{му}		d _и	Иному		Инои
В.	= Н., Р.		ю	= Н., Р.		Ину
Т.	имъ		d _ю	Инымъ		Инои
М.	d _{мъ}		d _и	об Инмъ		Инѣи
Множны лік						
Н.	и	а	ѣ	они	она	оны
Р.	ихъ			онѣхъ		
Д.	имъ			онѣмъ		
В.	= Н., Р.			= Н., Р.		
Т.	ими			онѣми		
М.	ихъ			онѣхъ		
Парны лік						
Н.-В.	я	и	и	она	онѣ	онѣ
Р.-М.	ю			d _ю		
Д.-Т.	има			има		

Курсівам пазначаны формы, якія склалі парадыгму скланення сучаснага займенніка трэцяй асобы.

IV. Скланенне неасабовых займеннікаў цвёрдай і мяккай разнавіднасці.

Старажытнае скланенне							Сучаснае скланенне					
Склон	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Адзіночны лік												
Н.	тъ	то	та	нашь	наше	наша (-я)	той	тое	тая	наш	наша	наша
Р.	того		тоh	нашего		нашеh	таго		той (-ае)	нашага		нашай (-ае)
Д.	тому		тои	нашему		нашеи	таму		той	нашаму		нашай
В.	= Н.		ту	= Н.		нашую	= Н., Р.		тую	= Н., Р.		нашу
Т.	thмъ		тою	нашимъ		нашею	тым		той (-ою)	нашым		нашай (-аю)
М.	томъ		тои	нашемъ		нашеи	тым		той	нашым		нашай
Множны лік												
Н.	ти	та	ты	наши	наша	нашh	тыя			нашы		
Р.	thхъ			нашихъ			тых			нашых		
Д.	thмъ			нашимъ			тым			нашым		
В.	ты	= Н.		нашh	= Н.		= Н., Р.			= Н., Р.		
Т.	thми			нашими			тымi			нашымi		
М.	thхъ			нашихъ			тых			нашых		
Парны лік												
Н.-В.	та	th	th	наша	наши	наши						
Р.-М.	тою			нашею								
Д.-Т.	thма			нашима								

Тлустым шрыфтам паказаны асаблівасці парадыгмы цвёрдай разнавіднасці, курсівам – мяккай.

V. Скланенне займеннікаў з асновай на заднеязычны.

	Старажытнае				Сучаснае			
Склон		м. р.	н. р.	ж. р.		м. р.	н. р.	ж. р.
Адзіночны лік								
Н.	кѣто	такѣ	такo	така	хто	такі	такое	такая
Р.	кого	такого		такоh	каго	такога		такой (-ое)
Д.	кому	такому		такои	каму	такому		такой
В.	кого	такѣ	такo	таку	каго	= Н., Р.		такую
Т.	цѣмѣ	тацѣмѣ		такою	кім	такім		такой (-ою)
М.	комѣ	такомѣ		такои	кім	такім		такой
Множны лік								
Н.		таки	така	такты		такія		
Р.		тацѣхѣ				такіх		
Д.		тацѣмѣ				такім		
В.		такты	така	такты		= Н., Р.		
Т.		тацѣми				такімі		
М.		тацѣхѣ				такіх		
Парны лік								
Н.-В.		така	тацѣ					
Р.-М.		такою						
Д.-Т.		тацѣма						

Курсівам пазначаны палаталізаваныя зычныя; **тлустым** шрыфтам – канчаткі, якія ўзніклі па аналогіі з мяккай разнавіднасцю.

VI. Скланення займенника **всь** (всья, всье).

Склон	Адзіночны лік					
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	всьсь	всье	всья	увесь	усё	уся
Р.	всьего		всьей	усяго		усёй (-яе)
Д.	всьему		всьей	усяму		усёй
В.	= Н.	= Н.	всью	= Н., Р.		ую
Т.	всьчмь		всьею	усім		усёй (-ёю)
М.	всьемь		всьей	усім		усёй
Множны лік						
Н.	всьи	всья	всьч	уце		
Р.	всьчхь			усіх		
Д.	всьчмь			усім		
В.	всьч	= Н.	= Н.	= Н., Р.		
Т.	всьчми			усімі		
М.	всьчхь			усіх		
Парны лік						
Н.-В.	всья	всьч				
Р.-М.	всьею					
Д.-Т.	всьчма					

Тлустым шрыфтам пазначаны формы, якія адпавядалі цвёрдай разнавіднасці, *курсівам* – мяккай разнавіднасці скланення.

ПРЫМЕТНІК.

I. Лексіка-граматычная характарыстыка прыметнікаў:

Разрад	Прымета	
	Старажытнае	Сучаснае
Якасныя	-- кароткія / поўныя: <i>лепъ / лепыи, добръ / добрыи, пригожъ / пригожи</i> -- ступень параўнання: <i>леп + ѣ + и → лепѣи</i> <i>/ леп + ѣ + и + ѣи → лепѣиѣи,</i> <i>пригож + ѣ + и → пригожѣи /</i> <i>пригож + ѣи + ии → пригожѣиѣи</i>	-- кароткія / поўныя: <i>добры, прыгож / прыгожы</i> -- вышэйшая ступень параўнання: <i>лепшы, прыгажэйшы</i> -- найвышэйшая ступень параўнання: <i>найлепшы, найпрыгажэйшы,</i> <i>самы добры, самы лепшы.</i>
Адносныя	-- кароткія / поўныя: <i>синь / сини, бородатъ / бородаты</i>	-- поўныя: <i>сіні, барадаты</i>
Прыналежныя	-- кароткія: <i>володимиръ, ярославль, пастушь,</i> <i>братовъ, князевъ,</i> <i>сестринъ, князынинъ</i>	-- кароткія: <i>Уладзіміраў, Яраславаў, пастухоў,</i> <i>братаў, князеў,</i> <i>сястрын, князінін</i>

Старажытныя формы ступені параўнання ўтвараліся пры дапамозе суфікса **-jes-/*-jes-*, які ў пэўных фанетычных умовах ускладняўся пачатковым *-ě-*. Канчаткі поўнай формы, а таксама ўсіх ускосных склонаў далучаліся пры дапамозе *-j-*, у выніку чаго з'явіўся гук [ш] ([s+j]>[š]).

II. Сінтаксічныя функцыі кароткіх і поўных форм якасна-адносных прыметнікаў

Граматычная форма	Перыяд		
	Старажытны (да 11 ст.)	Старабеларускі	Сучасны
	Сінтаксічная функцыя		
Кароткія прыметнікі	-- <u>азначэнне</u> Се есть человекъ <i>дужь</i> .	-- <u>выказнік</u> Сей человекъ <i>дужь</i> .	-- <u>выказнік</u> Чалавек <i>дужы</i> .
	-- <u>іменная частка выказніка</u> Се человекъ <u>есть дужь</u> .		
Поўныя прыметнікі	-- <u>азначэнне</u> Идетъ человекъ <i>дужии</i> .	-- <u>азначэнне</u> <i>Дужии</i> человекъ идетъ.	-- <u>азначэнне</u> <i>Дужы</i> чалавек ідзе.
		-- <u>выказнік</u> Сей человекъ <i>дужий</i> .	-- <u>выказнік</u> Гэты чалавек <i>дужы</i> .

Табліца адлюстроўвае не абсалютнае, а прыярытэтнае выкарыстанне поўных і кароткіх форм прыметнікаў.

III. Скланенне поўных прыметнікаў цвёрдай і мяккай разнавіднасці.

Склон	Адзіночны лік		
	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	крывыи, хорошии	кривое, хорошее	кривая, хорошая
Р.	кривого, хорошего		кривоѣ, хорошѣѣ
Д.	кривому, хорошему		кривоѣи, хорошеѣи
В.	крывыи (-ого), = Н., Р.	= Н.	кривую, хорошую
Т.	кривымъ, хорошимъ		кривою, хорошею
М.	кривомъ, хорошемъ		кривоѣи, хорошеѣи
Множны лік			
Н.	кривии, хорошии	кривая, хорошая	кривыѣ, хорошѣѣ
Р.	кривыхъ, хорошихъ		
Д.	кривымъ, хорошимъ		
В	кривыѣ, хорошѣѣ	кривая, хорошая	кривыѣ, хорошѣѣ
Т.	кривыми, хорошими		
М.	кривыхъ, хорошихъ		
Парны лік			
Н.-В.	кривая, хорошая	кривѣи, хорошии	
Р.-М.	кривую, хорошую		
Д.-Т.	кривыма, хорошима		

Тут і далей у табліцах IV, V канчаткі цвёрдай разнавіднасці скланення пазначаны **тлустым** шрыфтам, мяккай – *курсівам*.

IV. Скланенне кароткіх прыметнікаў цвёрдай разнавіднасці.

Склон	Адзіночны лік		
	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	кривъ (стулъ)	криво (окъно)	крива (стѣна)
Р.	крива (стула, окъна)		кривы (стѣны)
Д.	криву (стулу, окъну)		кривѣ (стѣнѣ)
В.	= Н.	= Н.	криву (стѣну)
Т.	кривѣмъ (стулѣмъ, окънѣмъ)		кривою (стѣною)
М.	кривѣ (стулѣ, окънѣ)		кривѣ (стѣнѣ)
Множны лік			
Н.	криви (стули)	крива (окъна)	кривы (стѣны)
Р.	кривъ (стулъ, окънѣ)		кривъ (стѣнѣ)
Д.	кривомъ (стуломъ, окъномъ)		кривамъ (стѣнамъ)
В.	кривы (стулы)	= Н.	= Н.
Т.	кривы (стулы, окъны)		кривами (стѣнами)
М.	кривѣхъ (стулѣхъ, окънѣхъ)		кривахъ (стѣнахъ)
Парны лік			
Н.-В.	крива (стула)	кривѣ (окънѣ)	кривѣ (стѣнѣ)
Р.-М.	криву (стулу, окъну, стѣну)		
Д.-Т	кривома (стулома, окънома)		кривама (стѣнама)

V. Скланенне кароткіх прыметнікаў мяккай разнавіднасці.

Склон	Адзіночны лік		
	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	хорошь (ножь, конь)	хороше (лице)	хороша (струя)
Р.	хороша (ножа, коня, лица)		хорош $\hbar$ (стру $\hbar$)
Д.	хорошу (ножу, коню, лицу)		хороши (струи)
В.	= Н., Р	= Н.	хорошу (струю)
Т.	хорошьмь (ножьмь, коньмь, лицьмь)		хорошею (струею)
М.	хороши (ножи, кони, лица)		хороши (струи)
Множны лік			
Н.	хороши (ножи, кони)	хороша (лица)	хорош $\hbar$ (стру $\hbar$)
Р.	хорошь (ножь, конь, лиць)		хорошь (струй)
Д.	хорошемъ (ножемъ, конемъ, лицемъ)		хорошамъ (струямъ)
В.	хорош $\hbar$ (нож $\hbar$, кон $\hbar$)	хороша (лица)	хорош $\hbar$ (стру $\hbar$)
Т.	хороши (ножи, кони, лица)		хорошами (струями)
М.	хорошихъ (ножихъ, конихъ, лицихъ)		хорошахъ (струяхъ)
Парны лік			
Н.-В.	хороша (ножа, коня)	хороши (лица, струи)	
Р.-М.	хорошу (ножу, коню, лицу, струю)		
Д.-Т.	хорошема (ножема, конема, лицема)		хорошама (струяма)

ЛІЧЭБНІК

I. Класіфікацыя паводле значэння

Колькасныя			Парадкавыя
↓	↓	↓	↓
назвы цэлых лікаў	дробавыя	зборныя	<i>первый, первыий, периий; второй, другой; третий... сотый... тысячный... тысяча пятьсотъ осьмый...</i>
<i>одинъ, дѣва,.. съто,.. тысяча...</i>	<i>поль, треть... пятина, десятина...</i>	<i>обои, обое, обоя... пятеро, десятеро...</i>	

II. Класіфікацыя паводле будовы

Невытворныя	Вытворныя		
↓	↓	↓	↓
<i>поль; одинъ, одна, одно; пять,.. десять,.. съто,.. тысяча...</i>	суфіксальныя	складаныя	састаўныя
	<i>половина, треть,.. пятина,..десятина...</i>	<i>одиннадцать одиннадцатый одиннацатеро...</i>	<i>двадцать и одинъ, двадцать первый...</i>

III. Словазмяненне невытворных назваў цэлых лікаў

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	одинъ	одно	одна
Р.	одного		одноh
Д.	одному		одной
В.	одинъ	одно	одну
Т.	однѣмъ		одною
М.	одномъ		одной

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.-В.	дѣва	дѣвѣ	
Р.-М.	дѣву (дѣвою)		
Д.-Т.	дѣвома (дѣвѣма)		

Сістэма канчаткаў гэтых лічэбнікаў адпавядае канчаткам неасабовых займеннікаў цвёрдай разнавіднасці тыпу: адз. л. – *тѣ, то, та*, парн. л. – *та, th*.

Склон	Старажытнае			Сучаснае		
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. і н. р.	ж. р.	м., н., ж. р.
Н.	трые, чатыре	трии, чатыри		два	дзве	тры, чатыры
Р.	трии, чатырь			двух	дзвюх	трох, чатырох
Д.	трымь, чатырымь			двум	дзвюм	тром, чатыром
В.	трые, чатыре	трии, чатыри		два	дзве	тры, чатыры
Т.	трыми, чатырьми			двума	дзвюма	трыма, чатырма
М.	трыхъ, чатырыхъ			двух	дзвюх	трох, чатырох

Сістэма канчаткаў лічэбнікаў адпавядае скланенню назоўнікаў са старажытнымі асновамі на зычны ў множным ліку тыпу *камене, матере*. **Тлустым** шрыфтам і *курсівам* паказаны генезіс канчаткаў.

Н.	пять... девять	десять	пяць ... дзесяць
Р.	пяти... девяти	десяте	пяці ... дзесяці
Д.	пяти... девяти	десяти	пяці ... дзесяці
В.	пять... девять	десять	пяць ... дзесяць
Т.	пятью... девятью	десятьмь	пяццю ... дзесяццю
М.	пяти... девяти	десяте	пяці ... дзесяці

Сістэма канчаткаў слоў *пять, шесть, семь, осьмь, девять* адпавядае старажытнаму скланенню на *-ї (тыпу *кость*), для слова *десять* – скланенне асноў на зычны (тыпу *камы (камень)*)).

Старажытнае			Старабеларускае		Сучаснае
Склон / Лік	Адз. лік	Мн. лік	Адз. лік	Мн. лік	
Н.	сьто	сьта	сьто		сто
Р.	сьта	сьтъ	сьта	сьтъ	ста
Д.	сьту	сьтомъ	сьта	сьтамъ	ста
В.	сьто	сьта	сьто		сто
Т.	сьтъмь	сьты	сьта	сьтами	ста
М.	сьтн	сьтнхъ	сьта	сьтахъ	ста

У старажытны перыяд слова *сьто* змянялася як назоўнік на *-ѡ -- скланення (тыпу *лѣто*). Пазней формы множнага ліку ўжываліся толькі як часткі складаных лічэбнікаў. Пры словазмяненні гэтыя фарманты змяняліся па аналогіі са старажытным скланеннем асноў на *-ā/*-jā.

IV. Утварэнне і скланенне складаных назваў лікаў

Назвы лікаў другога дзесятка (11 -- 19)

Склон	Старажытнае	Старабеларускае	Сучаснае
Н.	одинъ на десатѣ	одинна́дъсать > одинадцать	адзінаццаць
Р.	одного на десатѣ	одинадцати	адзінаццаці
Д.	одному на десатѣ	одинадцати	адзінаццаці
В.	одинъ на десатѣ	одинадцать	адзінаццаць
Т.	однѣмъ на десатѣ	одинадцатью	адзінаццаццю
М.	одномъ на десатѣ	одинадцати	адзінаццаці

Фіналь *–надцать* у старабеларускім пісьменстве мела арфаграфічныя варыянты *–тцать, -нцать, -цать* (тыпу *дванатцать, осьмнанцать, тринацать*). Акрамя таго сустракаліся формы польскага паходжання з часткай *-сте* (*одинасте, дванасте*).

Назвы дзесяткаў (20, 30, 50 – 80) і соцень (200 – 900)

Склон	Старажытныя	Старабеларускія	Сучасныя
Н.-В.	назвы колькасці + дзесяць (м. р.), сьто (н. р.)		
	дѣва, дѣвѣ + <i>Н.-В. парн.</i> дзесяць, сьто > дѣва дзесяти, дѣвѣ сѣти	дѣвадѣсять > дваццать дѣвѣсѣти > двесте	дваццаць дзвесце
	трые, три + <i>Р. адз.</i> дзесяць, сьто > трые дзесяте, три сѣта	тридѣсять > тридцать трисѣта > триста	трыццаць трыста
	пять + <i>Р. мн.</i> дзесяць, сьто > пять дѣсять, пять сѣтъ ...	пятьдѣсять > пятьдесять пятьсѣтъ > пятьсотъ	пяцьдзесят пяцьсот
Т.	дѣвѣма дзесятьма, дѣвѣма сѣтама	двадцатью двумастама	дваццаццю двумастамі
	трыми дзесятьми, трыми сѣты	тридцатью трымасѣтамі	трыццаццю трымастамі
	пятию дзесять, пятию сѣтъ ...	пятьюдесятью пятьюсѣтамі	пяццюдзесяццю пяццюстамі

Фармант *-дцать* меў арфаграфічныя варыянты *-дцеть*, *-тцать*, *-тцеть*, *-цеть*.

У старажытнасці існавалі і складаныя назвы лікаў 40 – *четырьдесать* і 90 – *девятьдесать*.

V. Старабеларускія назвы лікаў вышэйшых разрадаў

1000	праслав. *tysetjā > тыс#ча > тысяча
10000	цюркск. tuman > *тъма > тъма
100000	грэч. λεγεων > ст.-сл. легеонъ > легіонъ
1000000	іт. milione > ст.-бел. (XVII ст.) миліонъ

VI. Старажытнае абазначэнне дробавых лікаў

Назвы частак цэлага

1/2	поль, половина, половица
1/3	треть, третина
1/4	четверть, чверть
1/5... 1/10	пятина ... десятина*

З дапамогай гэтых слоў утвараліся іншыя назвы частак цэлага, напрыклад: *поль половицы* – $1/4$ ($< 1/2 : 2$); *четвертое части половица* -- $1/8$ ($< 1/4 : 2$); *поль поль третя* -- $1/12$ ($((< 1/3 : 2) : 2)$) і г. д.

Абазначэнне змешаных дробаў

Спосаб адымання	Спосаб дадання
поль вѣтора > польвѣтора > паўтара	одинъ и поль > адзін з палавінай
поль шеста > паўшаста (дыялектнае)	пять и поль, пять съ половиной > пяць з палавінай

VII. Зборныя лічэбнікі

Склон	Старабеларускія				Сучасныя
	м. р.	н. р.	ж. р.	Мн. лік	
Н.	Адз.лік			Мн. лік	
	двой	двое	двоя	двои	двое
	обой	обое	обоя	обои	абое
	трой	трое	троя	трои	трое
	четверь	четверо	четвера	четверы	чацвёрэа
					
	десатерь	десатеро	десатера	десатеры	дзсяцера
Р.	двоего		двоей	двоихъ	дваіх
	обоого		обоей	обоихъ	абаіх
	троего		троей	троихъ	траіх
	четверого		четверой	четверыхъ	чацвярых
					
	десатерого		десатерой	десатерыхъ	дзсяцерых

Скланяліся зборныя лічэбнікі па займеннікаваму тыпу.

Тлустым шрыфтам адзначаны канчаткі, якія сталі асноўнымі пры фарміраванні сучаснай парадыгмы скланення.

У старабеларускім пісьменстве зафіксаваны зборныя лічэбнікі, утвораныя ад колькасных большых за 10, напрыклад, *шестонадчачеро*. Курсівам паказаны генезіс канчаткаў.

ДЗЕЯСЛОЎ

I. Сістэма дзеяслоўных форм агульнаўсходнеславянскай мовы.

Формы дзеяслова					
↓			↓		
Спрагальныя			Іменныя		
↓	↓	↓	↓	↓	↓
Абвесны лад	Загадны лад	Умоўны лад	Інфінітыў	Супін	Дзеепрыметнік
↓					
Цяперашні час					
Прошлы час					
Будучы час					

II. Сістэма форм часу дзеясловаў.

Граматычная форма	Час дзеясловаў		
	Прошлы час	Цяперашні час	Будучы час
простая	Аорыст	цяперашне-будучы (просты)	
	Імперфект		
складаная	Перфект	--	будучы складаны I
	Плюсквамперфект		будучы складаны II

III. Утваральныя асновы дзеяслова.

Аснова				
Цяперашняга часу			Інфінітыва	
↓	↓	↓	↓	↓
формы цяперашняга часу	формы загаднага ладу	дзеепрыметнікі цяперашняга часу	аорыст	імперфект
				дзеепрыметнікі прошлага часу (у т. л. дзеепрыметнікі прошлага часу на -л-)*
				інфінітыў
				супін

IV. Абвесны лад.

Цяперашні час. Узоры спражэння тэматычных дзеясловаў.

Асоба	Старажытнае				Сучаснае	
	I спражэнне		II спражэнне		I спражэнне	II спражэнне
	несці	знати	носіці	правіці	нёсці	насіць
Адзіночны лік						
1	несу	знаю	ношу	правлю	нясу	нашу
2	несеші	знаеші	носішы	правішы	нясеш	носіш
3	несеть	знаеть	носіть	правіть	нясе	носіць
Множны лік						
1	несемъ	знаемъ	носімъ	правімъ	нясём	носім
2	несете	знаете	носите	правите	несяце	носіце
3	несуть	знають	носять	правяць	нясуць	носяць
Парны лік						
1	несевh	знаевh	носивh	правивh		
2-3	несета	знаета	носіта	правита		

У старабеларускім пісьменстве адзначаны гутарковыя варыянты канчаткаў: 2 ас. адз. л. **-шъ, -шѣ** (несешъ, правішѣ); 3 ас. адз. л. **-ѣ** (несе, праве); 1 ас. мн. л. **-мо, -мы** (несемо, правімы).

* Дзеепрыметнікі прошлага часу на -л- удзельнічалі ва ўтварэнні перфекта, плюсквамперфекта, а таксама формаў умоўнага ладу.

Узоры спражэння нетэматычных дзеясловаў.

Асоба	Старажытнае					Сучаснае	
	быти	имати	вѣдѣти	ѣсти	дати	есці	даць
Адзіночны лік							
1	есмь	имаць	вѣмь	ѣмь	дамь	ем	дам
2	еси	имаши	вѣси	ѣси	даси	ясі	дасі
3	есть	имать	вѣсть	ѣсть	дасть	есць	дасць
Множны лік							
1	есмь	имаць	вѣмь	ѣмь	дамь	ядзім	дадзім
2	есте	имате	вѣсте	ѣсте	дасте	ясце	дасце
3	суть	имуть	вѣдять	ѣдять	дадять	ядуць	дадуць
Парны лік							
1	есвѣ	имаѣвѣ	вѣѣвѣ	ѣѣвѣ	даѣвѣ		
2-3	еста	имата	вѣста	ѣста	даста		

Усяго нетэматычных дзеясловаў было 5: *быти, ѣсти, дати, вѣдѣти, имати*. У сучаснай беларускай мове *есці* (< *ѣсти*), *даць* (< *дати*) сталі рознаспрагальнымі. *Имати* і *вѣдѣти* яшчэ ў старажытнасці былі выцеснены з ужытку раўназначнымі аднакарэннымі дзеясловамі *имѣти* і *вѣдати*, якія змяняліся па I спражэнню. *Быти* > *быць* страціў змяняльныя формы цяперашняга часу: форма 3 ас. адз. л. *есть* стала ўніверсальнай дзеяслоўнай звязкай *ёсць*, у будучым часе спрагаецца па I спражэнню (*буду, будзеш, будзе ...*).

Будучы час.

Узоры спражэння дзеясловаў будучага складанага І-га.

Асоба	Старажытнае		Сучаснае
	Дапаможны дзеяслоў у форме цяперашне-будучага (простага)	Інфінітыў	
Адзіночны лік			
1	буду (иму, хочу, начьну)	кировати	буду кіраваць
2	будеши (имаши, хочеши, начьнеши)	кировати	будзешь кіраваць
3	будеть (имать, хочеть, начьнеть)	кировати	будзе кіраваць
Множны лік			
1	будемъ (имамъ, хотимъ, начьнемъ)	кировати	будзем кіраваць
2	будете (имате, хочете, начьнете)	кировати	будзеце кіраваць
3	будутъ (имуть, хотятъ, начьнутъ)	кировати	будуць кіраваць

Узоры агульнаўсходнеславянскага спражэння дзеясловаў будучага складанага II-га.

Асоба	Дапаможны дзеяслоў у форме цяперашне-будучага (простага)	Дзеепрыметнік на -л- м. р. (н. р, ж. р.)
Адзіночны лік		
1	буду	кировалъ (кировало, кировала)
2	будеши	кировалъ (кировало, кировала)
3	буде (-ть)	кировалъ (кировало, кировала)
Множны лік		
1	будемъ	кировали (кировала, кировалы)
2	будете	кировали (кировала, кировалы)
3	будуть	кировали (кировала, кировалы)
Парны лік		
1	будевh	кировала (кировалh, кировалh)
2-3	будета	кировала (кировалh, кировалh)

У сучаснай літаратурнай мове для абазначэння складанай формы будучага часу выкарыстоўваецца мадэль, па якой у старажытнасці ўтвараўся будучы складаны I: *буду кіраваць*, а ў гаворках сустракаецца сінтэтычная форма: *кіравацьму* (< *иму кировати*).

Прошлы час.

Аорыст.

Асоба	Дзеясловы з асновай інфінітыва					
	на галосны			на зычны		
Адзіночны лік						
1	знахъ	ходихъ	быхъ (бѣхъ)*	несохъ	идохъ	рекохъ
2	зна	ходи	бы (бѣ)	несе	иде	рече
3	зна	ходи	бы (бѣ)	несе	иде	рече
Множны лік						
1	знахомъ	ходихомъ	быхомъ (бѣхомъ)	несохо́мъ	идохо́мъ	рекохо́мъ
2	знасте	ходисте	бысте (бѣсте)	несосте	идосте	рекосте
3	знаша	ходиша	быша (бѣша)	несоша	идоша	рекоша
Парны лік						
1	знаховѣ	ходиховѣ	быховѣ (бѣховѣ)	несоховѣ	идоховѣ	рекоховѣ
2-3	знаста	ходиста	быста (бѣста)	несоста	идоста	рекоста

Формы адзіночнага ліку *бѣхъ*, *бѣ* ўжываліся як дапаможны дзеяслоў пры ўтварэнні форм плюсквамперфекта. У сучаснай беларускай мове захавалася толькі былая асабовая форма (2-я і 3-я асоба адзіночнага ліку) дзеяслова *быти* -- формаўтваральная часціца ўмоўнага ладу *бы* (*б*): *насіў бы*, *насіла б*.

Імперфект.

Асоба	Дзеяслоў з асновай інфінітыва					
	на галосны			на зычны		
Адзіночны лік						
1	знахъ	хожахъ	б#хъ	нес#хъ	ид#хъ	речахъ
2	знаше	хожаше	б#ше	нес#ше	ид#ше	речаше
3	знаше	хожаше	б#ше	нес#ше	ид#ше	речаше
Множны лік						
1	знахомъ	хожахомъ	б#хомъ	нес#хомъ	ид#хомъ	речахомъ
2	знасте	хожасте	б#сте	нес#сте	ид#сте	речасте
3	знаху (-ть)	хожаху (-ть)	б#ху (-ть)	нес#ху (-ть)	ид#ху (-ть)	речаху (-ть)
Парны лік						
1	знаховh	хожаховh	б#ховh	нес#ховh	ид#ховh	речаховh
2-3	знаста	хожаста	б#ста	нес#ста	ид#ста	речаста

У сучаснай беларускай мове слядоў імперфекта няма.

Эвалюцыя форм перфекта.

Асоба	Старажытнае		Сучаснае
	Дапаможны дзеяслоў у форме Ц. часу	Дзеепрыметнік на -л- м. р. (н. р., ж. р.)	
Адзіночны лік			
1	есмь	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)	я кіраваў (кіравала)
2	еси	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)	ты кіраваў (кіравала)
3	есть	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)	ён (яно, яна) кіраваў (кіравала)
Множны лік			
1	есмь	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)	мы кіравалі
2	есте	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)	вы кіравалі
3	суть	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)	яны кіравалі
Парны лік			
1	есвѣ	кирoвала (кирoвалѣ, кирoвалѣ)	
2-3	еста	кирoвала (кирoвалѣ, кирoвалѣ)	

У старабеларускай мове адзначаны гутарковыя варыянты асабовых форм дапаможнага дзеяслова 2 ас. адз. л. *есть*, 1 ас. мн. л. *есмо*, *есмы*, а таксама паланізмы *естьесь*, *естьесьмы*. У пазнейшых помніках магчыма зліццё звязкі з першым знамянальным словам *ямь кирoвалъ* (< *я есмь кирoвалъ*) або з дзеепрыметнікамі *кирoвалесмь* ці *кирoвалемь*. У сучаснай мове паказчыкам асобы з'яўляюцца асабовыя займеннікі і назоўнікі, якія абазначаюць утваральніка дзеяння.

Плюсквамперфект (I форма).

Асоба	Дапаможны дзеяслоў у форме імперфекта (аорыста)	Дзеепрыметнік на -л- м. р. (н. р., ж. р.)
Адзіночны лік		
1	б#хъ (бhхъ)	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)
2	б#ше (бh)	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)
3	б#ше (бh)	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)
Множны лік		
1	б#хомъ (бhхомъ)	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)
2	б#сте (бhсте)	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)
3	б#ху (-тъ) (бhша)	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)
Парны лік		
1	б#ховh (бhховh)	кирoвала (кирoвалh, кирoвалh)
2-3	б#ста (бhста)	кирoвала (кирoвалh, кирoвалh)

Гэтая форма плюсквамперфекта выйшла з ужытку адначасова са стратай імперфекта і аорыста.

Плюсквамперфект (II форма).

Асоба	Дапаможны дзеяслоў у форме перфекта	Дзеепрыметнік на -л- м. р. (н. р., ж. р.)
Адзіночны лік		
1	есмь быль (было, была)	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)
2	еси быль (было, была)	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)
3	есть быль (было, была)	кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)
Множны лік		
1	есмь были (была, былы)	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)
2	есте были (была, былы)	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)
3	суть были (была, былы)	кирoвали (кирoвала, кирoвалы)
Парны лік		
1	есвѣ была (былѣ, былѣ)	кирoвала (кирoвалѣ, кирoвалѣ)
2-3	еста была (былѣ, былѣ)	кирoвала (кирoвалѣ, кирoвалѣ)

У сучаснай беларускай мове даная форма ўжываецца ў спрошчаным выглядзе – *быў вадзіў*: яшчэ ў старажытнасці страціўся дапаможны дзеяслоў (*есмь, еси* і г. д.) у форме перфекта.

V. Умоўны лад.

Асоба	Дапаможны дзеяслоў у форме аорыста	Дзеепрыметнік на -л- м. р. (н. р., ж. р.)
Адзіночны лік		
1	быхъ	<i>кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)</i>
2	<i>бы</i>	<i>кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)</i>
3	<i>бы</i>	<i>кирoвалъ (кирoвало, кирoвала)</i>
Множны лік		
1	быхомъ	<i>кирoвали (кирoвала, кирoвалы)</i>
2	бысте	<i>кирoвали (кирoвала, кирoвалы)</i>
3	быша	<i>кирoвали (кирoвала, кирoвалы)</i>
Парны лік		
1	быховh	<i>кирoвала (кирoвалh, кирoвалh)</i>
2-3	быста	<i>кирoвала (кирoвалh, кирoвалh)</i>

Курсівам падаюцца формы, якія захаваліся ў сучаснай беларускай мове (*кіраваў бы, кіравалі б*).

VI. Загадны лад..

Нетэматычныя дзеясловы

Асоба	Старажытнае					Сучаснае		
	дати	hсти	вhдhti	быти	имати	даць	есць	быць
Адзіночны лік								
2-3	дажъ	hжъ	вhжъ	буди	имhi	дай	еш	будзь
Множны лік								
1	дадимъ	hдимъ	вhдимъ	будhмъ	имhimъ	дадзім	ядзім	будзем
2	дадите	hдите	вhдите	будhte	имhите	дайце	еще	будзьце
Парны лік								
1	дадивh	hдивh	вhдивh	будhvh	имhvh			
2	дадита	hдита	вhдита	будhta	имhита			

Тэматычныя дзеясловы

Асоба	Старажытнае		Сучаснае	
	нести	хвалити	нёсці	хваліць
Адзіночны лік				
2-3	неси	хвали	нясі	хвалі
Множны лік				
1	несhмъ	хвалимъ	нясем	хвалім
2	несhte	хвалите	нясіце	хваліце
Парны лік				
1	несhvh	хвалиvh		
2	несhta	хвалита		

У старабеларускай мове пашырыліся варыянтныя формы 1 ас. мн. л. на **-мо** (*несhмо, хвалимо*) і на **-мы** (*несhмы, хвалимы*), 2 ас. мн. л. тыпу *хвалhте, хвальте*. Як у старажытнасці, так і ў сучаснай беларускай мове загадны лад мае складаныя формы 3-й ас. адз. і мн. л. тыпу *няхай(хай) нясе, няхай(хай) хваляць*.

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК.

І. Граматычная характарыстыка дзеепрыметнікаў.

Старажытнае				Сучаснае			
↓				↓			
кароткая / поўная форма				кароткая / поўная форма			
↓				↓			
незалежны стан		залежны стан		незалежны стан		залежны стан	
↓		↓		↓		↓	
Пр. ч	Ц. ч	Пр. ч	Ц. ч	Пр. ч	Ц. ч	Пр. ч	Ц. ч
↓		↓		↓		↓	
аснова інфінітыва + -вѣш-, -ѣш-: <i>знавѣши – знавѣшиши видевѣши – видевѣшиши несѣши – несѣшиши шедѣши -- шедѣшиши</i>	аснова цяперашняга часу + -уч-, -ач-: <i>знаючи – знаючиши несучи – несучиши видячи – видячиши правячи -- правячиши</i>	аснова інфінітыва + -н-, -т-: <i>писанѣ – писаныи несенѣ – несеныи вѣзятѣ – вѣзятыи мытѣ – мытыи</i>	аснова цяперашняга часу + -м-: <i>несомѣ – несомыи знаемѣ – знаемыи вѣдомѣ – вѣдомыи</i>	аснова інфінітыва + -ш-, -ѣш-, -л-: <i>ведаѣшы, бачыѣшы, нѣсшы, ішоѣшы; пераспелы</i>	аснова цяперашняга часу + -уч-(-юч-), -ач-(-яч-): <i>ведаючы, бачачы, несучы, ідучы</i>	аснова інфінітыва + -н-, -ен-, -т-: <i>пісаны, несены, узяты, мыты</i>	аснова цяперашняга часу + -ем-, -ім-: <i>ведаемы, кіруемы, праводзімы</i>

У сучаснай мове абмежаваны ва ўжытку дзеепрыметнікі незалежнага стану з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ш-, -уш-* і залежнага стану цяперашняга. часу з суфіксамі *-ем-, -ім-*.

II. Узор скланення кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану.

Цяперашні час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	ида (-я)	ида (-я)	идучи
Р.	идуча (кѣнязя, войска)		идучѣ (богынѣ)
Д.	идучу (кѣнязю, войску)		идучи (богыни)
В.	идучѣ (кѣнязь)	идуче (войско)	идучу (богыню)
Т.	идучѣмъ (кѣнязьмъ, войскѣмъ)		идучею (богынею)
М.	идучи (кѣнязи, войсцѣ)		идучи (богыни)
Множны лік			
Н.	идуче	идуча	идучѣ
Р.	идучѣ		идучѣ
Д.	идучемъ		идучамъ
В.	идучѣ	идуча	идучѣ
Т.	идучи		идучами
М.	идучихъ		идучахъ
Парны лік			
Н.-В.	идуча	идучи	
Р.-М.	идучу		
Д.-Т.	идучема		идучама

Прошлы час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	сказавъ		сказавъши
Р.	сказавъша		сказавъшġ
Д.	сказавъшу		сказавъши
В.	сказавъшь	сказавъше	сказавъшу
Т.	сказавъшьмъ		сказавъшею
М.	сказавъши		сказавъши
Множны лік			
Н.	сказавъше	сказавъша	сказавъшġ
Р.	сказавъшь		
Д.	сказавъшемъ		сказавъшамъ
В.	сказавъшġ	сказавъша	сказавъшġ
Т.	сказавъши		сказавъшами
М.	сказавъшихъ		сказавъшахъ
Парны лік			
Н.-В.	сказавъша		
Р.-М.	сказавъшу		
Д.-Т.	сказавъшема		сказавъшама

Кароткія дзеепрыметнікі перасталі ўжывацца ў ролі азначэння, у ролі іменнай часткі састаўнога выказніка захавалася форма назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду. Пазней гэтая форма ў функцыі другараднага выказніка стала дзеепрыслоўем.

III. Узор скланення поўных дзеепрыметнікаў незалежнага стану.

Цяперашні час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	идаи	идучее	идучия
Р.	идучего		идучьhh
Д.	идучему		идучии
В.	идучии (-его)	идучее	идучую
Т.	идучимь		идучею
М.	идучемь		идучеи
Множны лік			
Н.	идучии	идучая	идучьhh
Р.	идучихь		
Д.	идучимь		
В.	идучьhh	идучая	идучьhh
Т.	идучими		идучимь
М.	идучихь		
Парны лік			
Н.-В.	идучая	идучии	
Р.-М.	идучую		
Д.-Т.	идучима		

Прошлы час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	сказавъшии	сказавъшее	сказавъшая
Р.	сказавъшего		сказавъшh h
Д.	сказавъшему		сказавъшей
В.	сказавъшии (-его)	сказавъшее	сказавъшую
Т.	сказавъшимъ		сказавъшею
М.	сказавъшемъ		сказавъшей
Множны лік			
Н.	сказавъшии	сказавъшая	сказавъшh h
Р.	сказавъшихъ		
Д.	сказавъшимъ	сказавъшимъ	
В.	сказавъшh h		
Т.	сказавъшими		
М.	сказавъшихъ		
Парны лік			
Н.-В.	сказавъшая	сказавъшии	
Р.-М.	сказавъшую		
Д.-Т.	сказавъшима		

IV. Узор скланення кароткіх дзеепрыметнікаў залежнага стану.

Цяперашні час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	вѣдомъ, знае́мъ	вѣдомо, знаемо́	вѣдома, знаема́
Р.	вѣдома, знаема́		вѣдомы, знаемы́
Д.	вѣдому, знаему́		вѣдомѣ, знаемѣ́
В.	вѣдомъ, знае́мъ	вѣдомо, знаемо́	вѣдому, знаему́
Т.	вѣдомѣмъ, знаемѣ́мъ		вѣдомою, знаемою́
М.	вѣдомѣ, знаемѣ́		
Множны лік			
Н.	вѣдоми, знае́ми	вѣдома, знаема́	вѣдомы, знаемы́
Р.	вѣдомъ, знае́мъ		
Д.	вѣдомомъ, знае́момъ		вѣдомамъ, знае́мамъ
В.	вѣдомы, знаемы́	вѣдома, знаема́	вѣдомы, знаемы́
Т.	вѣдомы, знаемы́		вѣдомами, знае́мами
М.	вѣдомѣхъ, знаемѣ́хъ		вѣдомахъ, знае́махъ
Парны лік			
Н.-В.	вѣдома, знаема́	вѣдомѣ, знаемѣ́	
Р.-М.	вѣдому, знаему́		
Д.-Т.	вѣдома, знаема́		вѣдама, знаема́

Прошлы час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	мыць, несень	мыто, несено	мыта, несена
Р.	мыта, несена		мыты, несены
Д.	мыту, несену		мытн, несенн
В.	мыць, несень	мыто, несено	мыту, несену
Т.	мытмъ, несеньмъ		мытою, несеною
М.	мытн, несенн		
Множны лік			
Н.	мыти, несени	мыта, несена	мыты, несены
Р.	мыць, несень		
Д.	мытомъ, несеномъ		мытамъ, несенамъ
В.	мыты, несены	мыта, несена	мыты, несены
Т.	мыты, несены		мытамі, несенамі
М.	мытнхъ, несеннхъ		мытахъ, несенахъ
Парны лік			
Н.-В.	мыта, несена	мытн, несенн	
Р.-М.	мыту, несену		
Д.-Т.	мытома, несенома		мытама, несенама

V. Узор скланення поўных дзеепрыметнікаў залежнага стану.

Цяперашні час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	вѣдомыи, знаемыи	вѣдомое, знаемое	вѣдомая, знаемая
Р.	вѣдомого, знаемого		вѣдомоh, знаемоh
Д.	вѣдомому, знаемоу		вѣдомои, знаемои
В.	вѣдомыи (-ого), знаемыи (-ого)	вѣдомое, знаемое	вѣдомую, знаемую
Т.	вѣдомымъ, знаемымъ		вѣдомою, знаемою
М.	вѣдомомъ, знаемомъ		вѣдомои, знаемои
Множны лік			
Н.	вѣдомии, знаемии	вѣдомая, знаемая	вѣдомыхъ, знаемыхъ
Р.	вѣдомыхъ, знаемыхъ		
Д.	вѣдомымъ, знаемымъ		
В.	вѣдомыхъ, знаемыхъ	вѣдомая, знаемая	вѣдомыхъ, знаемыхъ
Т.	вѣдомыми, знаемыми		
М.	вѣдомыхъ, знаемыхъ		
Парны лік			
Н.-В.	вѣдомая, знаемая	вѣдомѣи, знаемѣи	
Р.-М.	вѣдомую, знаемую		
Д.-Т.	вѣдомыма, знаемыма		

Прошлы час.

Склон	м. р.	н. р.	ж. р.
	Адзіночны лік		
Н.	мытыи, несеныи	мытое, несеное	мытая, несеная
Р.	мытого, несеного		мытоh, несеноh
Д.	мытому, несеному		мытои, несенои
В.	мытыи (-ого), несеныи (-ого)	мытое, несеное	мытую, несеную
Т.	мытымь, несенымь		мытою, несеною
М.	мытомь, несеномь		мытои, несенои
Множны лік			
Н.	мытии, несении	мытая, несеная	мытыh, несеныh
Р.	мытыхъ, несеныхъ		
Д.	мытымь, несенымь		
В.	мытыh, несеныh	мытая, несеная	мытыh, несеныh
Т.	мытыми, несеными		
М.	мытыхъ, несеныхъ		мытахъ, несенахъ
Парны лік			
Н.-В.	мытая, несеная	мытѣи, несенѣи	
Р.-М.	мытую, несеную		
Д.-Т.	мытыма, несеныма		

Многія дзеепрыметнікі ў сучаснай мове страцілі дзеяслоўныя прыметы і перайшлі ў разрад прыметнікаў: *вядомы вучоны, славу́ты майстра, любі́мы паэ́т, знаё́мая справа, умелы́я рукі, гаю́чая вада, заслу́жаны чалавек, абжы́тая хата.*

ПРЫСЛОЎЕ

I. Утварэнне некаторых першасных прыслоўяў

Займеннікавая аснова	Суфікс	Прыслоўе
кѣ-	-уд- -гд- -ли- -мо- -де-	куды когдa коли камо кѣде
тѣ		туды тогдa толи тамо
ово		овогдa
инѣ		иногдa
се		семо
оже		ожели

II. Утварэнне другасных прыслоўяў (адвербіялізацыя)

Утвараючая часціна мовы	Мадэль утварэння	Прыклад
назоўнік	формы склону: Р. Д. В. Т. М.	зранку, трохи, доверху
		порану, поправде, потрохи
		вверх, замуж, в день
		гуртом, верхом, жартом, пешшу
		вверху, начале, поволи, употемку
займеннік	по + М. адз. ть	потым
	у + В. адз. са + -уд-ы	усюды
	за + В. адз. все + -гд-ы	завсегда
	по+ Д. адз. мой	по-моему
прыметнік	кароткія прыметнікі	добро (добре)
		крепко (крепко)
	поўныя прыметнікі	по-новому
		по-рицкерски
	ступені параўнання прыметнікаў	белей
		добрей
		большей
		наилепш
		превысоко
лічэбнік	Н. адз. перво	перво
	в + В. адз. другое	вдругое
	у + М. мн. двое	удвох
	по- + В. адз. третее	по-третее
	два + польск. кротъ	двакратъ
дзеяслоў	не- + кар. дзеепрым. н. р. зал. ст. пр. часу	невымовно
	не- + кар. дзеепрым. н. р. зал. ст. пр. часу	неотступно
	без- + кар. дзеепрым. н. р. зал. ст. пр. часу	безысходно

